

Т. М. Аліферчык

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
УДК 811.121.3'373.21+398.1

ОНИМНАЯ ПРАСТОРА БЕЛАРУСКАЙ КАЗКІ: АСНОЎНЫЯ ГРУПЫ¹

Ключавыя словы: анамастыка, фалькларыстыка, фальклорная анамастыка, онім, онімная прастора, беларускія казкі.

У артыкуле разглядаецца онімная прастора ў беларускіх казках. Вылучаны асноўныя групы онімаў, якія найбольш часта сустракаюцца ў беларускіх казках, такія, як антрапонімы, міфонімы, тапонімы, заонімы, вызначаны іх асноўныя функцыі ў фальклорных тэкстах.

T. M. Aliferchyk

Center for Belarusian Culture, Language and
Literature researches of the National Academy of Sciences of Belarus

ONOMASTIC SPACE OF THE BELARUSIAN TALE: MAIN GROUPS

Key words: onomastics, folkloristics, folklore onomastics, onym, onymic space, Belarusian tales.

In the article the author examines the onomasticon of Belarusian fairy tales. The main groups of onyms most frequently encountered in Belarusian fairy tales are identified. Among them are anthroponyms, mythonyms, toponyms, and zoonyms. Their main functions in folklore texts are determined.

У апошнія дзесяцігоддзі ва ўсходнеславянскай анамастыцы актуалізуюцца даследаванні онімаў у межах фальклорных тэкстаў розных жанраў. У сувязі з гэтым можна гаварыць аб фарміраванні новай мовазнаўчай дысцыпліны – лінгвафалькларыстыкі.

Упершыню тэрмін *лінгвафалькларыстыка* быў выкарыстаны А. Т. Храленка ў 1974 г. у артыкуле “Что такое лингвофольклористика?” [18]. Аўтар даволі агульна акрэсліў мэты і задачы, а таксама перспектывы новай мовазнаўчай дысцыпліны: “Паказаць празрыстую глыбіню вусна-паэтычнай мовы, яе гармонію і эстэтычныя магчымасці – вось асноўная задача асобнага раздзела мовазнаўства – лінгвафалькларыстыкі” [18, с. 41]. Аднак прапанаваны падыход да даследаванняў моўнай арганізацыі фальклорнага тэксту падтрымалі многія ўкраінскія і расійскія даследчыкі-

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах праекта БРФФД Г23ИП-031 “Тапанімічная народная проза ў сістэме этнакультурнай спадчыны беларусаў: гістарычная памяць, жанравы склад, сюжэты і вобразы”.

фалькларысты і мовазнаўцы, напр., Т. П. Бецэнка, Н. Данілюк, С. Ярмоленка, Л. Мацько, І. А. Асавецкі, А. П. Яўгеньева, Е. Б. Арцеменка і інш. (падрабязна гл. [3; 11; 7]). Такімчынам, на сённяшні дзень можна прыняць, што *лінгвафалькларыстыка* – “міждысцыплінарная галіна гуманітарнай (філалагічнай) навукі, якая вывучае рознаўзроўневыя моўныя асаблівасці структурнай, жанрава-стылявой, слоўна-вобразнай арганізацыі тэкстаў вуснай народнай творчасці; заканамернасці фальклорнага стылеўтварэння” [3, с. 286].

Асобным раздзелам лінгвафалькларыстыкі можна лічыць *фальклорную анамастыку*, асноўная мэта ў межах якой – даследаванне анамастыкону фальклорных тэкстаў. Пры гэтым важна падкрэсліць міждысцыплінарнасць гэтай галіны, якая ў поўнай меры можа адносіцца як да лінгвафалькларыстыкі, так і да анамастыкі. У сувязі з гэтым актуальнай падаецца неабходнасць удакладнення базавай тэрміналогіі адзначанага кірунку:

фальклорная анамастыка – раздзел анамастыкі, які даследуе ўласныя імёны і ўласныя назвы ў межах фальклорнага тэксту;

фальклорны онім, ці *фалькларонім* – уласнае імя/уласная назва ў межах фальклорнага тэксту; фалькларонім можа быць і рэалонімам, і фіктонімам;

міфонім – уласнае імя / уласная назва ў межах міфалагічнага тэксту;

канатонім – уласнае імя/уласная назва, якое(ая) валодае рознага кшталту культурнымі канатацыямі.

Апошні тэрмін не адносіцца толькі да фальклорнай анамастыкі, але можа быць прыменены ў этналінгвістычных, лінгвакультуралагічных, кагнітыўных даследаваннях любых онімаў.

Лінгвафалькларыстыка і фальклорная анамастыка фактычна развіваюцца і ў беларускай гуманітарыстыцы, аднак без указання саміх гэтых дысцыплін і іхмежаў (гл., напр., працы С. Ф. Бут-Гусаім [4], Л. Хрышчановіч [16], В. Шур і Н. Тачыла [17], Г. В. Юдзянковай і С. Б. Кураш [20], Т. С. Сотнікавай [14; 15], Алфёравай А. Г. [1], Я. Грыневіч [6] і інш.). Фальклорная анамастыка развіваецца таксама ў межах літаратурнай анамастыкі (напр., [12; 13 і інш.]).

Варта адзначыць, што онімная прастора менавіта казак неаднаразова звяртала ўвагу даследчыкаў у цэлым ва ўсходнеславянскай фалькларыстыцы (гл. [5; 4; 9] і інш.). Онімная прастора беларускіх казак у прыватнасці з’яўлялася аб’ектам увагі даследчыкаў толькі фрагментарна, напрыклад, [4; 16].

Для аналізу былі выбраны онімныя адзінкі з беларускіх казак са зборнікаў “Чарадзеіныя казкі” (серыі БНТ) [19], “Беларускія народныя казкі” пад рэдакцыяй В.К. Бандарчыка [2], “Казкі і легенды роднага краю” пад рэдакцыяй К. П. Кабашнікава [8]. Адзначаныя зборы беларускіх казак можна лічыць дастаткова рэпрэзентатыўнымі для даставерных высноў у кантэксце даследаванняў онімнай прасторы беларускай казкі.

У адносінах да анамастыкону беларускіх казак варта адзначыць наступны важны факт. Ад іншых вусных апавяданняў, што расказваюцца з інфарматыўнымі мэтамі, казку адрознівае арыентацыя на выдумку – іх расказваюць для забавы і павучання. Фактычна асноўныя функцыі казкі – забаўляльная і павучальная. У сувязі з гэтым звычайна дзеючыя героі казак, як правіла, – гэта нейкі абагулены вобраз, які так і называецца – баба, дзед, поп, дзяк, пан і г.д. Геаграфічная прастора ў казках таксама разумеецца як нейкая ўмоўная дзяржава/горад/мясцовасць з казачнай, нерэальнай назвай. І нават у тым выпадку, калі назва рэальная, у казках такая назва функцыянуе, як правіла, як прэцэдэнтны тапонім і не суадносіцца з рэальным дэнаціям. Важна падкрэсліць, што па гэтай прычыне ў казках любы тапонім даволі ўмоўны.

У такіх выпадках з’яўленне ў казках оніма неабавязковае. Пры гэтым ў некаторых выпадках іменем надзяляюцца станоўчыя героі, адмоўныя фактычна абазначаюцца апелятывам. Прычым варыятыўнасць імені галоўнага героя тлумачыцца яго абагуленасцю. Толькі ў побытавых казках, дзеянне ў якіх максімальна набліжана да рэальнага, могуць з’яўляцца імёны гістарычных постацей (напр., цара).

Онімная прастора казак розных відаў таксама мае адрозненні, у прыватнасці, у бытавых, сацыяльных і казках пра жывёл онімы сустракаюцца толькі спарадычна. Героі такіх казак маюць агульны характар і не патрабуюць ідэнтыфікацыі, што абумоўлена спецыфікай фальклорнага твора. Дзед, баба, унучка / унучок, салдат, цыган, пан, цар, поп, дзяк, ксёндз, купец, а таксама лісіца, мядзведзь, казёл, баран, кот, сабака, воўк, сокал, якія з’яўляюцца дзеючымі героямі, разумеюцца як абагулены вобраз і ўспрымаюцца без іменавання. Часцей уласныя імёны і назвы фіксуюцца ў чарадзейных казках. Такія назвы можна назваць канатонімамі, паколькі героі чарадзейных казак таксама ўспрымаюцца як абагулены вобраз, а іх імя становіцца канататыўным.

Онімная прастора беларускай казкі абмежавана (у параўнанні з рэальнай прасторай) і адрозніваецца выкарыстаннем уласных імёнаў людзей, назвамі ў географічнай прасторы, а таксама імёнамі птушак і жывёл. Такім чынам, онімы ў беларускіх казках дзеляцца на некалькі груп:

а) антрапонімы, б) тапонімы (сярод якіх традыцыйна харонімы, айконімы, гідронімы), в) заонімы. Часта сустракаюцца міфонімы і тэонімы, якія фармальна толькі ў кантэксце казкі можна аднесці да антрапонімаў (як найменні абагуленых дзеючых герояў).

Не выкарыстоўваюцца альбо выкарыстоўваюцца надзвычай рэдка іншыя віды онімаў тыпу хрэматынімы, эргонімы, урбанонімы і інш.

Антрапонімы ў беларускіх казках могуць быць:

– кананічнымі: напрыклад, Іван, Іван-рыбак, Іван-Дараган, Іван П’янішнін сын, Іван-царэвіч, Іван Васільевіч, Іван Пракрасны, Ігра Ігравіч, Васіль, Янка, Сцяпан-шавец, Курыла (магчыма, Кірыла)-Кажамяка, Рыгор,

Мікалай; Юр'я, Ягор/Ягорка, Няшчасны Егар, Іван (Златавус/Залатоуст?), Алёша Паповіч, Дабрыня Нікіціч, Ілля Мурамец, Ірына, Алена, Ганна, Маруся; Арына, Хомка, Сямен, Халімон і інш. Тут важна падкрэсліць, што менавіта адзначаныя кананічныя імёны і іх гіпакарыстыкі з'яўляюцца найбольш пашыранымі ў цэлым у антрапаніміконе, што таксама падкрэслівае абагуленасць адпаведнага казачнага вобразу;

– некананічнымі: Сокал; Мароз, Знайда, Абжора, Прожар (цар), Гром, Дамбіль, Пярун, Тром-сын², Васіль-Папялышка³, Гарын-багатыр, Камін-багатыр, Дубін-багатыр, Васіліска Дыяболска, Дзеўка-Пылынянку, Ярыжка, Саламон (кузнец), Юда-анціюда, Алятыў-багатыр, Таратурак-сабаччы/суччы сын, Чуда-Юда, Ірві-дуб, Вярні-гару, Вярнігор, Развалігара, Вывідуб, Ламікамень, Ламізялеза, Камяннік, Кашчэй Бяссмертны, Мурза (/матушка), Сяўбіт, Абжора, Малы-Малышок (/Мал Малышок), Кацігарошак, Шкурупей, Чавалай, Салавей-разбойнік, Алькадзім, Гвідон Саміхлёнавіч і інш. Адзначаныя антрапонімы часцей за ўсё маюць даволі празрыстую і “пазнавальную” матывавальную аснову, што таксама можна лічыць адлюстраваннем зборнага вобразу.

Толькі ў адзінкавых выпадках сустракаецца не імя /імя з прыдаткам, а цэласная антрапанімічная формула: Ілюшка Іваноў, Іван Іванавіч, Васіль Васільевіч, Караб Карабанывіч, Сіміхліда Міхайлаўна, Слон Іванавіч, Вірыён Анціёнывіч, Ігра Ігравіч.

У беларускіх казках у асобную групу можна вылучыць тэонімы: Бог, Мікола, Пятро і Павел (іконы), Мікола з Юр'ім, Бог з Пятром-Паўлам; міфонімы: Пярун, Гром, Змей-Гарымец, Змяя (Марання), дуб Дарахвей, Баба-Яга, баба-юга, касцяная нага, Алятыў-багатыр, Кашчэй Бяссмертны, Чуда-Юда і інш.

Антрапонімы казачных тэкстаў могуць адрознівацца стылістычнай маркіраванасцю, якая адлюстроўваецца ў самім імені або ідэнтыфікуючых кампанентах (напр., прыдатках).

Спецыфікай казачнага тэксту з'яўляецца больш высокая, чым, напрыклад, у літаратурнай анамастыцы, частотнасць заонімаў, пры гэтым захоўваецца дамінуючая роля антрапонімаў і тапонімаў.

Сярод тапонімаў адзначаны наступныя: Кіеў, Кіеўская губернія, Ворша / Аршава, Сянно, Лысая Горка, Кірсон-горад (верагодна, Херсон), царства цара Прожара, Расея і інш.

Зафіксаваны таксама гідронімы: Сож, Няпро (Днепр), Нёман і інш.

Важна падкрэсліць, што ў казачным тапаніміконе сустракаюцца і рэальныя найменні (не аб'екты, а найменні), і цалкам фіктыўныя. Аднак

²Тром-сын паходзіць, магчыма, ад спалучэння *трэці сын*.

³Васіль-Папялышка – багатыр, які змагаўся з (Паганым) Цмокам [Ошибка! Неизвестный аргумент ключа., ч. 1, с. 171–179]. Папялышка – таму што яго булава (балдава) зроблена з дроціка з попелу. Гарын-багатыр – ад гара, Камін-багатыр – ад камень, Дубін-багатыр – ад дуб.

рэальныя найменні ўсведамляюцца, у першую чаргу, як канататыўныя / метафарычныя, а не ў адносінах да рэальных геаграфічных аб'ектаў, і цалкам суадносяцца з фіктыўнымі казкавымі тапонімамі.

Анамастыкон розных відаў казак (побытавых, казак пра жывёл, чарадзейных казак) мае неістотныя адрозненні, якія заключаюцца толькі ў наборы відаў онімаў, у прыватнасці, лагічна, што ў казках пра жывёл больш частотныя заонімы, у побытавых – антрапонімы, зрэдку тапонімы, яшчэ радзей – заонімы. У чарадзейных казках – антрапонімы і міфонімы, таксама тапонімы.

Відавочна, значныя вынікі могуць даць наступныя даследаванні матывацыі казкавага антрапанімікону і яго семантыкі, што дазволіць больш дакладна рэканструяваць казачную прастору і дзеючых асоб у ёй.

Літаратура

1. Алфёрава, А. Г. Тапаніміка ў беларускіх абрадавых песнях як адлюстраванне нацыянальнай спецыфікі / А.Г. Алфёрава // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. – Вып. 11. – Мінск: Права і эканоміка, 2011. – С. 311–316.
2. Беларускія народныя казкі (са зборнікаў Е. Р. Раманава) / уклад. В. К. Бандарчык. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1962. – 339 с.
3. Беценко, Т. П. Лингвофольклористика – современное интегративное направление филологической науки / Т. П. Беценко // [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/217728/1/284-290.pdf> – Дата доступу: 5.09.2024.
4. Бут-Гусаім, С. Ф. Анамастыкон зборніка А. К. Сержпутоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў» // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. – Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2021. - № 1. – С. 22–32.
5. Горбачёва, О. Н. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / О. Г. Горбачёва. – М., 2008. – 148 с.
6. Грыневіч, Я. Тапонімы Украіны ў беларускай пазаабрадавай народнай лірыцы / Я. Грыневіч // Історія релігій в Україні : науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2012. – Кн. 1, ч. 1 : Історія. – С. 68–74.
7. Исхакова, Г. Г. Лингвофольклористика и ее значение в изучении языка фольклорных текстов (на примере ситаксических особенностей башкирских заговоров) / Г. Г. Исхакова // Вестник Башкирского университета. – 2009. – Т. 14. – №1. – С. 166–168.
8. Казкі і легенды роднага краю / склад. К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1960. – 262.
9. Колеснік, Н. Фольклорна ономастика: до проблеми статусу // Acta Onomastica. – LXI/2020. – № 2. – 332-342.
10. Петрова, И.А. Парадигматические отношения имен собственных и способы ономастической номинации героев в фольклорном тексте : автореф. ... канд. филол. н./ И.А. Петрова. – Волгоград, 2001. – 16 с.
11. Приёмко, О. Лингвофольклористика: современное состояние, перспективы развития / О. Приёмко // [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/199515/1>. – Дата доступу: 5.09.2024.
12. Рогалев, А. Ф. Ономастика художественных произведений : пособие / А.Ф. Рогалев. – Гомель : Изд-во ГГУ, 2003. – 194 с.

13. Рогалев, А. Ф. Имя и образ. Художественная функция имён собственных в литературных произведениях и сказках / А. Ф. Рогалев. – Гомель : Барк, 2007. – 224 с.
14. Сотнікава, Т. Імёны беларускага народнага календара з характарыстычнымі кампанентамі / Таццяна Сотнікава // Роднае слова. – 2010. – № 9. – С. 54–56.
15. Сотнікава, Т. С. Матываванасць антрапанімаў у парэміях (на матэрыяле беларускіх і рускіх парэміялагічных зборнікаў) // [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/25893/1>. – Дата доступу: 5.09.2024.
16. Хрышчановіч, Л. «Па імені і жыццё»: антрапанімічная прастора беларускай народнай казкі / Л. Хрышчановіч // Роднае слова. – 1999. – № 5–6. – С. 131–139.
17. Шур, В. Уласнае імя *Іван* ва ўсходнеславянскіх мовах і фальклору / В. Шур, Н. Тачыла // [Электронны рэсурс] // Рэжым доступу: <http://knigasvet.adu.by/be/autaram/litaraturnyya-kursy/259-ulasnae-imy-ivan-va-skhodneslavyanskikh-movakh-i-falklory.html>. – Дата доступу: 5.09.2024.
18. Хроленко, А. Т. Что такое лингвофольклористика? / А. Т. Хроленко // Русская речь. – 1974. – № 1. – С. 36–41.
19. Чарадзеіныя казкі. У 2 ч. / Рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973–1978.
20. Юдзянкова, Г. В., Кураш, С. Б. Да пытання аб культурным фоне онімаў як кампанентаў парэмій Мазырскага Палесся / Г. В. Юдзянкова, С. Б. Кураш // Славянская фразеология и паремиялогия: традиционные и новаторские решения проблем: К 80-летию со дня рождения профессора В. М. Мокиенко / редкол.: Е. В. Ничипорчик (отв. ред.) [и др.]; М-во образования РБ, Гом. гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2020. – С. 254–258.

В. І. Андрэйчык

Дзяржаўная ўстанова адукацыі “Акадэмія адукацыі”

УДК 316.752:008:94

ФАРМІРАВАННЕ КАШТОЎНАСНЫХ АРЫЕНТАЦЫЙ: ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫ АСПЕКТ

Ключавыя словы: каштоўнасці, каштоўнасныя арыентацыі, іерархія каштоўнасцей, духоўнасць, сацыяльныя нормы, культурны код.

У артыкуле разглядаюцца гістарычна-культурныя аспекты фарміравання каштоўнасных арыентацый. Аналізуюцца розныя падыходы да разумення каштоўнасных арыентацый, прадстаўлены ў працах айчынных вучоных А.І. Ляўко, М.М. Звёздкіна, Л.Г. Цітарэнкі і іншых. Увага надаецца ўплыву сацыяльных фактараў на фарміраванне каштоўнасных арыентацый. Падкрэсліваецца значэнне каштоўнасных арыентацый для інтэграцыі грамадства, іх уплыў на фарміраванне асобы.